

Проф. др Сретен ВУЈОВИЋ

УРБАНЕ ПРОМЕНЕ И ТРАНЗИЦИЈА

*Урбани феномен је отисак преображаја
глобалних друштва у простору.*

Анри Лефевр

УВОД

Циљ овог прилога јесте да понуди неке елементе одговора на питање: куда иде србијанско постсоцијалистичко друштво и Београд као његов отисак у простору. Да би се одговорило на ово питање неопходно је укратко се осврнути прво, на особине социјалистичке модернизације, друго, на постсоцијалистичку трансформацију у виду успорене, блокиране и обрнуте транзиције и треће, на зачетке озбиљније трансформације србијанског друштва и Београда на самом почетку трећег миленијума. Урбане промене у Београду су, мање или више, сличне или се подударају са урбаним променама у другим већим србијанским и црногорским градовима.

Другим речима, требало би да скицирам одговоре на следећа питања: Шта је Београд био и шта га је наследило? Шта је у основи развоја овога града? Да ли Београд, као под утицајем глобализације мање или више преображени градови средње и југоисточне Европе, постаје сличан градовима у развијеном капиталистичком свету? Да ли је можда више налик периферним капиталистичким градовима у Трећем свету, или представља неку хибридную или нову форму?

Будући да савремени Београд садржи пресоцијалистичке, социјалистичке и постсоцијалистичке елементе, требало би их оцртати редом, али ћу се усредсредити првенствено на постсоцијалистичку трансформацију Београда, будући да сам о пресоцијалистичком и социјалистичком развоју нашег главног града писао раније у књигама „*Живети на Чукарици*” (1985), „*Људи и градови*” (1990), „*Друштвене промене и свакодневни живот*” (уредник С. Болчић, 1995) и „*Град у сенци раија*” (1997).

Поред наведених, поставља се и питање како успоставити однос између макроструктуре глобалног друштва, мезоструктуре града и микросвакодневице обичних људи погођених историјом. „Стало нам је до тога, како пише Јирген Кока, да се индивидуалним људима с њиховим жељама и неуспесима, с њиховим патњама и стваралаћким способностима опет дају живот и контуре” (Кока, 1994: 162). Посебан проблем је што се општи – макроструктурни оквир распао, што су „деведесете у Србији представљале цивилизацијски пад” који је започео „милошевићевском популистичком револуцијом у другој половини осамдесетих” (Спасић, 2001: 23). Другим речима, то значи да је услед разарања глобалног друштва дошло не до стагнације него до регреса у друштвеном развоју или до развоја неразвоја.

Транзиција се показала компликованијом него што су многи аналитичари очекивали. Ово се посебно односи на тегобну и сложену транзицију у нашим условима па се може говорити и о „кризи постсоцијалистичке трансформације”. Зато се намећу и додатна питања: да ли се и у којој мери наше кашњење у транзицији може претворити у предност у смислу избегавања грешака кроз које су прошла друштва убрзане и релативно успешне транзиције.

ТРИ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ

Посматрајући дијахронично у просторно-временском развоју нашег друштва могу се разликовати: аграрно, индустријско и информатичко друштво(?).

Учешће градског становништва у укупном становништву СРЈ (53%) је тек почетком 1990-тих година прешло половину. По степену урбанизације смо и даље на зачељу листе средњеевропских и источноевропских, односно бивших социјалистичких земаља (Бугарска – 69%, Мађарска – 66%, Чехословачка – 79%, Пољска – 63%, Румунија – 55%, Совјетски Савез – 67%). Ипак, онедавно смо, барем демографски гледано, урбано друштво. Ова чињеница повећава важност урбаног питања у транзицији.

Постсоцијалистичка трансформација се може посматрати у вези са модернизацијом под којом се подразумева „глобална трансформација традиционалних, односно стагнантних друштава у динамичне системе и, као таква, подразумева кружне кумулативне процесе и усмерене структурне промене које ’пролазе’ кроз све подсистеме друштва” (Пешић, 1989: 114). У овом раду водиће се рачуна о два значења процеса модернизације. Према првом значењу модернизација је процес обликовања и ширења посебног начина живота заснованог на грађанској рационалности (М. Вебер), а према другом реч је о процесу преображаја друштва познатом под називима урбанизација, бирократизација и индустријализација.

Могло би се рећи да прва модернизација почиње крајем шездесетих година XIX века (исељавање Турака) и траје до Другог светског рата. Она је у знаку првих железница и фабрика, односно формирања танког слоја грађанства и радништва. Друга модернизација почиње крајем четрдесетих година и траје до деведесетих година XX века, то јест до слома социјализма и распада СФРЈ. У друштвеном смислу она значи пораст припадника средње класе и радника, а у технолошком смислу она је у знаку аутомобила. И прва и друга модернизација су недовршене или деформисане модернизације. „Традиционално” друштво потиснуто је након Другог светског рата убрзаном индустријализацијом. Социјалистичка модернизација је била полумодернизација, пребацивала је масовно људе из аграрног сектора у индустријски, али је била полумодерна (недовршена) јер је укинула тржишну привреду. Таква модернизација је доживела слом у свим друштвима Источне Европе. Показало се, наиме, да је „социјализам најдужи и најтежи пут из капитализма у капитализам”. Трећи талас модернизације почиње деведесетих година минулог века и још се одвија у оквиру транзиције, тачније постсоцијалистичке трансформације. За очекивати је да ће из ње проистећи даља урбанизација (=метрополизација) и развој информатичког друштва.

Београд је мешавина различитих стилова живота, разних поткултура, од којих су многи далеко од урбанитета који се идеално типски може одредити као племенито градско понашање образованих личности које се одликује дијалогом, толеранцијом и емпатијом. Помањкању урбанитета (цивилитета – Норберт Елиас) и деформисаној модернизацији у нашој средини највише доприноси чињеница да је у развоју нашег грађанства било драстичних дисконтинуитета, што је оно малобројно и нестабилно, односно што још увек не представља друштвено конституисан слој и што врло често пролази кроз кризу у „процесу цивилизације” (Елиас). С обзиром на то да се интезивнија урбанизација одвијала углавном у последњих педесетак година, релативно је мали број оних житеља, укључујући и Београђане, који представљају градско становништво у другој или трећој генерацији. Сталан и масован прилив сеоског и маловарошког становништва захтевао је од Београда асимилационе ресурсе који су прерастали његове развојне могућности. Дефицит асимилационих ресурса се особито заоштрио 1990-тих година, када је прилив сеоског и полутанског, нарочито избегличког, становништва био праћен и интезивном емиграцијом градског становништва у чијем је саставу било и онога што се зове „одлив мозгова”. Процењује се да је 350.000 особа напустило Србију, док се број емигриралих из Београда не зна, али није занемарљив и питање да ли се приближава броју избеглица које су се у њега населиле. Због оваквих драматичних двосмерних кретања становништво Београд се 1990-тих додатно реструктурисало и рурализовало.

У архитектонско-урбанистичком смислу „Београд пре свега карактерише стихијско грађење и неселективно рушење. Присуство утицаја са

различитих страна даје извесну шароликост, тако да би се без претеривања могло рећи да је Београд колажни град или, због тога што је много подигнутих објеката подигнуто као закрпа 'patchwork-city'. Бизарност и стилска неспојивост елемената који стоје један уз други чине Београд јединственим примером *kemp grada*" (Продановић, 2002: 55).

СРБИЈАНСКО ДРУШТВО И БЕОГРАД У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ТРАНСФОРМАЦИЈИ

Ако се транзиција означи као скуп процедура који обухвата три основна процеса: демократизацију (политички преображај), приватизацију (економски преображај) и модернизацију (структурни преображај), онда се за транзицију у Србији, па и у Београду, може рећи да је, у поређењу са централноевропским друштвима и градовима (Мађарска – Будимпашта, Чешка – Праг, Пољска – Варшава), била успорена, блокирана, а од 1998. године и обрнута – транзиција „рачијег хода" (Лазих, 2000: 15). Деведесетих година прошлог века друштво у Србији је било у процесу разарања. Разарање друштва су омогућили следећи чиниоци: 1. арбитрарна употреба државно-партијске власти са елементима државног терора; 2. проширивање привилегија на номенклатуру; 3. велика економска неефикасност, укључујући командну улогу државе над највећим делом економије, мегаинфлација, сива економија и пауперизација; 4. распад савезне државе (грађански ратови, етнички сукоби, избеглице ...); 5. двоструи обруч изолације (спољашњи – санкције међународне заједнице, унутрашњи – аутархија); 6. агресија НАТО 1999. године; 7. антимодерне културно-етичке вредности највећег дела елите, и 8. вредносна ретрадиционализација фрагментисаног становништва на бази етнонационализма и ауторитаризма.

Највећи и најнепосреднији резултат опадања државног легитимитета (разочарење у могућност ефикасне државне заштите интереса грађана) код обичних људи јесте страх – страх за свој опстанак, страх за своју личну безбедност, страх за своју будућност и будућност своје деце. Будући да страх и несигурност нису најмудрији саветници они су се изражавали у два очигледна вида: криминалу и етничким сукобима. Стога, демократски развој друштва зависи, с једне стране, од степена (де)криминализације друштва односно од степена (не)ширења принципа мафије, као и од прекида са процесом „етнификације политике или политизације етноса".

А) ПОЛИТИЧКИ КАПИТАЛИЗАМ

Могуће је издвојити четири интерпретативна модела постсоцијалистичке трансформације: 1. периферијализација привреде и друштва (уну-

тар поделе светског економског система на: центар – полупериферију и периферију); 2. олсонијански концепт група за притисак; 3. идеја о политичко-привредним циклусима, и 4. становиште о политичком капитализму. Први и четврти модел се сматрају аналитичким и због тога се њима даје предност, а други и трећи су дескриптивног карактера. Неки наши социолози дају предност становишту политичког капитализма који је својевремено формулисао М. Вебер.

Политички капитализам у Србији настаје после слома социјалистичког система, у институционалном вакууму који је нова-стара државна елита искористила да преузме потпуну управу над великим корпусом некадашње самоуправне друштвене својине и, што је важније, над могућностима за вантржишно („ирационално“) стицање добити (Антонић, 2000: 348). Рат и санкције су били повољан амбијент за најразличитије махинације и злоупотребе етатистичке елите, које су се стално оправдавале вишим националним интересима.

Да би се именовало друштвено-економски систем у Србији користили су се, поред синтагме „политички капитализам“, и називи „рентијерско друштво“, „буразерски (сгону) капитализам“, итд. Уместо праве транзиције дошло је до псеудотранзиције у виду „тајкунизације“ или „тунеловања“.

Оно што је, према Антонићу, 1990-тих година одвајало Србију од суседних земаља јесте тип политичке власти, која је из „цезаристичког“ облика постепено трансформисана у „султанистички“, а у том оквиру партијска и државна апаратура у целини су биле подређене једном човеку.

Вратимо се економском подсистему србијанског друштва. Сматра се да су последњи остаци здравог привредног ткива разорени државно индикованом инфлацијом. После сламања хиперинфлације 1994. године дошло је до учвршћења политичког капитализма и то успостављањем тзв. директорске владе, тј. спреге између политичке елите и старе и нове привредне елите. Тада су формиран и „координациони тимови“ српске владе у виду неформалне административне мреже којом су елиминисани тржишни остаци. На врху нове пирамиде привредне моћи се налазе директори-министри, испод њих су директори великих социјалистичких предузећа (чланови координационих тимова), следе малобројни припадници нове приватничке елите који су интересно, политички и сроднички повезани са етатистичком елитом; затим долазе политички проверени директори средњих и малих друштвених предузећа, а на дну су политички непоздани директори и „обични“ приватни предузетници. (Арандаренко, 2000: 348)

Идеално-типски схваћен политички капитализам у Србији има следеће особине: „тежња ка очувању постојеће својинске структуре позивањем на уставну равноправност свих облика својине, уз отворено или прикривено неприхватање приватизације; аутархична развојна стратегија увозне супституције; у основи привредне структуре су велики системи пре-

ко којих се остварује стратешка контрола привреде; инсистирање на активној улози монетарне политике и банкарског система у подстицању производње; задржавање континената и увозно-извозних дозвола, уз коришћење аргумената 'заштите младе индустрије'; контрола кључних цена, уз слободно формирање плата ('према продуктивности рада'); задржавање високог обима и постојеће структуре јавних прихода'. (Арандаренко, 2000: 348)

Занимљиво је да економисти, па и социолози, у набрајању најunosнијих послова економске елите помињу нафту, гас, цигарете, увозне и извозне дозволе и континенте, девизе по званичном курсу итд, али не помињу нешто мање уносне али никако занемарљиве послове везане за некретности, стамбене и пословне објекте који су за нашу тему од посебног значаја. Најважније је да обе врсте послова спадају у сферу сиве економије.

Да би се оцртао профил једне врсте моћних актера социо-просторних промена у Београду указаћемо на припаднике предузетничког слоја који су „добили” локације на најатрактивнијим местима – Теразијској тераси (Карићи), Кнез Михајловој улици (М. Марјановић), Славији – „Митићева рупа” (Дафина Милановић), Дедињу (Карићи и други) и другде, а који су, уместо да буду главни носиоци тржишног преображаја у тесној вези са државом, шпекулантског су карактера, оријентисани на полукриминализоване активности, заштићени монополом и томе слично. Деловање оваквих актера је, поред Београда карактеристично и за Москву, Загреб, итд. Другим речима, овакво деловање „политичких капиталиста” јесте у ствари ширење принципа мафије, а мафији припадају сви они „који желе да остваре изузетан профит било избегавањем законских ограничења и пореза, било присиљавањем на плаћање заштите, и они који су спремни да користе приватну снагу, изузетну подмитљивост и корумпираност формалних државних структура како би осигурали опстанак овог начина ширења капитала”. (Волерстин, 2000: 44) У Београду су просторне последице деловања мафије, клијентелизма и корупције вишеструко негативне. Од ових појава нису били имуни ни поједини носиоци власти на републичком, градском и општинском нивоу који су „бринули” о грађевинском земљишту, стамбеном фонду, пословном простору, урбанизму, архитектури, давању различитих дозвола итд. Резултат је, поред осталог, масовно полулегално и илегално надзиђивање и надоградња, исто такво постављање „киоска”, као и подизање стамбених (сиротињских и луксузних) и других објеката укључујући и нове „дивље” градске блокове и читава насеља (Земун и Дедиње нарочито). То су само неки негативни елементи који доприносе „материјалном и духовном растакању ионако слабашне урбане супстанце у нашем друштву”. Лобији бесправне градње се могу сврстати у три категорије: „прва група су појединци који бесправно подижу стамбене објекте за своју породицу, градитељи који бесправно зидају објекте за личне пословне сврхе представљају другу кате-

горију, док у трећу спадају 'најопаснији' градитељи, чији је циљ стицање профита продајом или издавањем бесправно подигнутих стамбених и пословних објеката" (Вушковић, 2002: 15).

Према извештају др Драгослава Шумарца, републичког министра за урбанизам и грађевине, у Србији има око 700.000 бесправно подигнутих објеката. „Подаци за Београд драстично варирају – док се најчешће помиње број од 200.000 бесправних објеката, објављени подаци секретаријата за имовинско правне послове Београда кажу да има 95.419 таквих објеката. У Новом Саду, другом по реду 'нападнутом' граду у Србији, има око 40.000 бесправно подигнутих грађевина" („Зидати је здраво", НИН, 22. фебруар 2001, стр. 24). Током 2001. године у Београду је срушено 304 објекта површине од око 15.000 квадратних метара, односно седам хиљада квадрата стамбеног и осам хиљада пословног простора.

У јавним полемикама о томе да ли легализовати или рушити бесправно подигнуте објекте сазнало се, поред осталог, да са становишта кривичног закона Србије бесправна градња не представља кривично дело, већ се третира као преступ и кажњава се прекршајно, дакле симболично. У међувремено је бесправна градња постала кривично кажњива (затвор за градитеље без дозволе), а непридржавање одредби грађевинских дозвола у смислу прекорачења дозвољене квадратуре објеката је подложно опорезивању.

Према скорашњој изјави премијера Ђинђића у року од две до три године требало би да се спроведе „свеобухватан концепт легализације под условима прихватљивим за власнике пре свега привредних и индустријских, али и свих других објеката". Легализовани ће бити „сви досад изграени објекти у Србији изузев оних који заиста угрожавају безбедност, налазе се на бунарима, путевима, угрожавају општи интерес" (Ћирковић, 2002 I). С тим у вези, поражавајуће је сазнање да тек десетак одсто некретнина у Србији има легалан грађевински и власнички статус.

Због криминализације и „хаотизације" Београд из деведесетих година минулог века је с разлогом упоређиван са Казабланком из времена Другог светског рата, а затим и са „патополисом" (Гедис, Мамфорд – Продановић, 2002. 31).

Облик града је заиста слика његовог друштвеног поретка. Анализирајући београдски „урбани суноврат у сенци рата" Милета Продановић пише о „турбо" и „пинк култури". О томе је, поред осталих, на запажен начин писао и амерички социолог Ерик Горди у књизи „Култура власти у Србији" (2001). Продановић сматра да „кроз све манифестације 'пинк културе' провејава амбивалентан однос према граду – са једне стране он је глорификован кроз иконографију, моду, пријатне локале и клубове, заштићене марке, а са друге он се приказује као опасна и понекад арогантна средина коју треба освојити, прилагодити сопственим назорима и из ње избрисати аспекте који доносе непотребну сумњу. Отуд је идеалан

амбијент за цветање 'пинк културе' приградска средина. (...) Иако је сада може се рећи, искључена дуго присутна могућност да се 'Пале пресеље на Авале', чини се да је освајање градова овде ипак примењена друга стратегија – стратегија капиларног продирања" (Продановић, 2002: 64). Као примере „капиларног продирања” или инфилтрације, Продановић помиње и бројним фотографијама илуструје следеће: нове виле у индустријском делу Дорћола – лепотице у зони сламова, нове куће за нове људе или 'Карић – стајл' на Дедињу, Пожешка улица као манифест „антибијурократске „архитектуре у изведби господина Жике „Муштикле”...

Хроничари ће забележити да Београд током деведесетих година минулог века, у време доминантне немаштине, није добио много јавних здања. Али ова оцена не важи за приватне грађевинске иницијативе припадника оних 6% богатих и моћних. Многи од њих су схватили”да су мутна ратна времена најбоља за остављање скрупула по страни и за згртања новца. Разноразни ратни профитери, повереници власти за мутне послове, срећни добитници повољних кредита или квота за увоз свега и свачега, доушници и домаћи плаћеници пронашли су право време да се скуће” (Продановић, 2002: 97).

Забавни парк „Бамбиленд” у Пожаревцу, посед најпознатијег младог тајкуна Марка Милошевића, отворен је док су падале НАТО – бомбе.

Дедиње, Сењак и Топчидер, традиционално луксузне резиденцијалне четврти, били су главне жарко жељене адресе које су хтели да запоседну припадници нове економске елите. Предњачила је јака фамилија Карић. „Број кућа које је ова моћна породица девастирала преградњом, доградњом и 'балустеризацијом' – међу њима наша се и по која заштићена законом – добро је обележје правог 'десанта' на овај део града” (Продановић, 2002: 99).

Са смислом за социологију архитектуре, Продановић закључује да „Дедиње није тек једна од пожељних стамбених зона за људе из нове елите из које су бескрупулозно, каткад и убиствима, истискују последњи остаци класе која је у периоду до Другог светског рата саградила виле, па чак и наследници оних који су 1945. године, у партизанским униформама, извршили ефектну реструктуризацију првобитне дедињске популације. Тај за многе походе студентских колона током протеста 1996-97. 'забрањени град', доноси јасан увид у микрогеографију моћи српског друштва на прелазу у трећи миленијум” (Продановић, 2002: 103). Зашто би онда било чудно што се ту на Дедињу наша и бесправно подигнута и накнадно легализована зграда фамозне телевизије „Пинк” која „промовише 'нови дедињски поредак’”.

Пожешка улица је, као и многе друге београдске улице, најпре преобликована надзиђивањем „корбизијанских” стамбених зграда, а потом акцијом погушћавања.

С друге стране, постоји партерни, тротоарски, улични живот „малог човека” и „обичних људи”. Будући да трговина може да се разболи али

не и да умре, уместо ланаца робних кућа социјалистичког трговачког система које пропадају или таворе, ионако уски тротоари су запоседнути киосцима и тезгама. „Капиларизација продаје доноси још мање јединице – хаубу и картонску кутију. Оне се могу сматрати за неку врсту деминутива киоска. Бувљак се шири и постаје општеурбана појава” (Продановић, 2002: 110). Сива економија у виду шверцовања и дилерисања била је главни вид социјалне политике, односно куповине социјалног мира. Када до тога буде дошло, ишчезавање огромног дела киоска биће један од поузданих знакова нашег економског оздрављења.

Тачна је тврдња да је „киоск најважнија архитектонска форма епохе Слободана Милошевића” и „доминирајући урбани феномен новијег времена” (Продановић, 2002: 110). С обзиром на степен раширености насилне смрти, живот је као и киоск служио попут пелене за једнократну употребу – ствар за преживљавање и на брзака. Још увек смо сведоци „киоскизације” наше туробне свакодневице.

Последња деценија прошлог века у Србији се с правом назива „изгубљеном деценијом”. Биле су то оловне године у којима су се сви макроекономски показатељи драстично погоршали. Друштвени производ је са скоро 3000 долара *per capita* у 1990. години пао на 1640 долара *per capita* 1998. године. У истом периоду стопа незапослености је порасла са 20% на 26%, а још више је порасла прикривена незапосленост. Земља је прошла кроз трауму хиперинфлације, монетарна нестабилност је била изразита. Штедња становништва је била равна нули, спољнотрговински и платни дефицит огромни, а девизне резерве скоро потпуно исцрпљене. Буџетски дефицит је непрекидно растао, као и учешће јавних расхода у друштвеном производу, али, упркос томе, пензије и социјална давања су стално каснили, здравствени и образовни систем су се потпуно исцрпљили, а сиромаштво се незауостављиво ширило од ромских енклава, преко партаја, избегличких кампова до стамбених блокова у којима живе радници и припадници средње класе. Пауперизација је више погодила градове, односно урбано становништво, јер су сељаци били на извору натуралне потрошње.

Да би рељефније представио економски положај Србије у односу на остале земље у постсоцијалистичкој трансформацији, изнећу неколико упоредних података. „Домаћи производ по становнику у Словенији износио је прошле године 14.300 долара. На тој листи прва иза ње је Чешка са 11.300 долара, следи Мађарска са 9.020, Пољска са 7.690, суседна Хрватска са 5.100 и на крају остатак Југославије са око 1.000 долара по становнику. Бити 14 пута бољи од земље са којом се разлика пре једне деценије мерила процентима, доказ је супротних политика не само у економском него и у цивилизацијском смислу. (...) запослени у Словенији имали су просечне нето плате од 1.280 DEM (2.030 бруто) у фебруару 2001. године. У Хрватској су у исто време биле 840, а у Србији 150 DEM. Један словеначки лекар специјалиста зарађује колико 8 примаријуса у Ср-

бији, а менаџер колико 16 његових колега на југоистоку Балкана. Јако је важно, притом, да у Словенији јавне службе (здравство, школе, саобраћај...) функционишу на високом европском нивоу” (Митровић, 2001: 13).

Промене у структури глобалног друштва 1990-тих довеле су до успостављања нових стратификационих облика. То се првенствено односи на повећану дистанцу међу друштвеним слојевима, тачније, својеврсни јаз између елите и масе тј. осиромашене већине и мањине становништва која живи у обиљу. Оваква промена у структури карактерише у мањој или већој мери сва друштва у постсоцијалистичкој трансформацији. Друштвена неједнакост и њена територијализација у виду урбане сегрегације постојале су и у социјализму, али су оне изразитије у транзиционом периоду, а биће још израженије у капиталистичком друштвеном систему који следи после рездобља транзиције. Овакав закључак проистиче из тенденција досадашњег урбаног развоја у социјализму и капитализму.

Б) ИСКУСТВА ЦЕНТРАЛНОЕВРОПСКИХ МЕТРОПОЛА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ ТРАНСФОРМАЦИЈИ

Осврнимо се поређења, па и предвиђања ради, на социо-просторне промене у постсоцијалистичким градовима неколико земаља централне Европе. Падом државног протекционизма и преласком на тржишне услове привређивања дошло је до повећане друштвене диференцијације и сегрегације. Ново друштво се оштро поделило на два пола: мањину која се изузетно обогатила у процесу транзиције и већину која живи у сиромаштву и беди. Већина социолога се слаже да основу нове друштвене елите чине припадници бившег комунистичког естаблишмента, који су профитирали захваљујући протекционистички спроведеној приватизацији, откупом предузећа по нерално ниској цени, као и извођењем права власништва из права коришћења стана. Уз њих су и појединци предузетничког духа, сналажљиви људи који су стекли богатство у условима општег правно-економског метежа, који је пратио транзицију. С обзиром на овакво стање ствари, односно повећан степен друштвене неједнакости у земаљама узнапредовале транзиције, поставља се питање како се у таквим условима обезбеђује опште добро и брига о стандарду највећег дела становништва. Уобичајен одговор јесте да слој богатих, тј. економска елита, води цело друштво напред и да од њиховог предузетништва имају користи и други друштвени слојеви.

Припадници друштвене елите у земаљама транзиције насељавају углавном боље резиденцијалне градске четврти, као и реурбанизовано централно градско језгро. Већи део маргинализованог становништва чине некадашњи индустријски радници, службеници, као и делови интелигенције који се нису снашли под новим друштвеним околностима. Овој категорији, у земаљама погођеним ратом и етничким сукобима, као што

је претходна Југославија, припадају добрим делом и избеглице, које углавном преживљавају захваљујући сивој економији. Већина ових особа живи у субурбији, као и у још некомерцијализованим централним градским четвртима. У свим већим постсоцијалистичким градовима, осим Будимпеште, није још увек видније изражен тренд исељавања друштвене елите у луксузне приградске четврти, тако да су ова подручја углавном препуштена нижим друштвеним слојевима. Средња класа, традиционално слабо развијена у источно европским земљама, у периоду транзиције доживљава пропадање и преструктурирање. Сачињавају је боље плаћени представници државне администрације и приватни предузетници. Припадници овог слоја остају најчешће лоцирани у централном градском језгру.

Слично, дакле, као и у нашем друштву, у току само једне деценије дошло је до веома изражене социјалне диференцијације и сегрегације на основу неравномерно расподељене друштвене имовине, тако да поред неколико процената изузетно богатих велика већина становништва живи на граници урбане беде. Као последица отварања граница и либерализације тржишта долази до пораста урбане маргинализације. Постсоцијалистички градови постају „обојени као метрополе трећег света”, тачније постају етнички и расно хетерогенији. Мноштво нових радњи, ресторана, представништава страних фирми даје центрима ових градова изглед западних метропола („мекдонализација,” „молови”...). Већина задовољстава које нуди нови сјај централноевропских метропола није доступан стандарду претежног дела становништва. Они који у њима раде у секторима финансија и глобалних услуга имају висока примања, а квартови у којима станују се „центрификују,” („аристократизују”). Истовремено се ствара велико поље мање плаћених послова у ресторанима, хотелима и бутицима, тако да се формира дуализација града тј. паралелно са блиставим обиљем егзистира сиромаштво. Због тога се бележи значајан пораст социјално девијантних појава попут бескућништва, незапослености, проституције, наркоманије, криминала. У државама које, под теретом транзиције, програм социјалне политике заснивају на толерисању сиве економије, криминал постаје начин живота.

Може се рећи да је постсоцијалистичка трансформација тегобан период за друштва која је доживљавају. Она укључује сложену борбу између конкурентских група за економске привилегије, политичку моћ и социјалну позицију, при чему је приватизација бивше друштвене имовине кључна. (Маркусе, 1996: 15-16) Системи имовинских права су одраз друштвених односа између одређених друштвених актера, појединаца и група, али треба бити скептичан према мишљењу да су правне промене у домену имовинских права не само неопходан већ и довољан услов за остварење тих права. „Трансформација која се тренутно одиграва у бившим земљама државног социјализма зависи од изабраног пута, тј. обликована је од стране међунационалних и (субнационалних) варијанти, исто-

ријског наслеђа и текућих криза. Уместо упрошћеног и брзог процеса напуштања економских, политичких и друштвених структура државног социјализма и њихове замене са неким идеализованим западњачким системом, ми видимо конфликтни и противречни комплекс друштвених акција у којима различите групе ангажују средства која имају на располагању, да би осигурали своју позицију у новом поретку. У многим случајевима кључно средство је друштвени капитал нагомилан у претходном режиму. Уз то, приватизација неких обезбеђује вредна финансијска, имовинска и друга средства, док их други губе” (Харлоуе, 1996: 5). Постсоцијалистичка друштва, на размеђи запада и неразвијеног света, поседују особине оба, али и своје, специфичне особине несводиве на досадашња искуства, тако да је крајњи исход транзиције још увек неизвесан. Земље које су успешно прошле прве етапе транзиције наћиће своје место у глобалној економској структури. Оне ће, по свој прилици, задржати периферне позиције у оквиру светске економије зато што су у „закашњењу” у односу на привреду западних земаља. Логика тржишта их тек упућује ка процесу деиндустријализације и развоју терцијарног сектора, као доминантног сектора привреде. На глобалном тржишту где доминирају светске транснационалне корпорације њима је унапред одређено место. Земље које су доживеле блокирану транзицију остају пред неизвесном будућношћу закаснеле интеграције, или даљег затварања и економске изолације. Није извесно, међутим, да ће се постсоцијалистички град развити према облицима капиталистичког града какав постоји у централним земљама светског економског система. Уместо тога, неки од постсоцијалистичких градова су вероватно облици периферне урбанизације у повоју која је типична за градове капиталистичког „трећег света,” или су нека друга варијанта или, пак, њихова хибридна форма. У овом контексту садашњи Београд је полупериферијски модалитет града; он ће у блиској будућности, за десетак година, највероватније бити хибридна варијанта града, а то значи мешавина сачињена од елемената развијеног капиталистичког града и метрополе капиталистичког трећег света.

Може се закључити да без обзира на државне специфичности, постоји заједнички образац развоја који су следила источноевропска друштва; модел чије су компоненте:

- опстајање пресоцијалистичког наслеђа
- наметање државног социјализма
- реформе државног социјализма
- уставне и законске реформе у складу са захтевима транзиције
- озакоњење приватизације (продаја приватним лицима, децентрализација државних власничких права ...)
- законске процедуре за повраћај власничких права (у Србији још није донет закон о ретситуацији и денационализацији, а у Црној Гори јесте)

– обухватна стамбена политика (ни у Србији ни у Црној Гори нема стратегија националних стамбених политика)

– нове мере контроле и планирања и тржишно одређење употребе земљишта

В) КУДА ИДУ СРБИЈАНСКО ДРУШТВО И БЕОГРАД?

Србијанско друштво, укључујући и Београд као његову метрополу, нашли су се крајем прошлог века на раскршћу са могућношћу да наставе путем изолације, периферијализације или интеграције у европске и светске токове. Показало се, срећом, да је систем политичког капитализма у Србији био инхерентно нестабилан. Рат, санкције, изолација, одлагање приватизације погодовали су његовој стабилизацији. Насупрот томе, мир, укидање санкција, интеграција у међународне политичке и економске организације и приватизација доприносе његовој разградњи. Шансе интеграције расту ако србијанско друштво и привреду посматрамо у контексту глобалних и европских политичких и привредних кретања. Глобализација је мегатренд нивелисања и униформизације економских феномена, јачања економске конкуренције на светском нивоу, која се дугује неједнакостима услова производње (технолошки ниво, цена радне снаге) и недиригованој циркулацији капитала. Униформизација и нивелисање биће дакле последица овог процеса везаног за развој техника комуникације. Овај процес допире до сваког отвореног града. Стога се може закључити да ће глобализација и политички координисан процес европске интеграције бити од пресудног значаја за интеграцију Србије и Београда у европске и светске токове.

После 5. октобра 2000. године страх и несигурност као масовна осећања су потиснути надом, али и нестрпљењем. У Србији је први пут после пада берлинског зида дошло до демократске промене власти, што је битан елемент политичке транзиције. На плану спољне политике постигнути су значајни успеси, али на унутрашњем плану, и поред неких позитивних помака, има пуно привредних, политичких и других проблема. Наслеђе протеклих десетак година је претешко.

Да би се проценили брзина, коренитост и ефикасност правних и економских реформи неопходно је указати и на препреке и отпоре у току њиховог законског регулисања и спровођења.

Озбиљна препрека реформском курсу су политички проблеми на југу Србије, Космет и односи између чланица федерације (проблем државне територије и државног статуса уопште), а на спољнополитичком плану односи са Хашким трибуналом. Овome треба додати занемаривање општих интереса (општег добра, јавног добра, јавног простора) од стране политичких актера који су, и на власти и у опозицији, огрезли у странчарењу.

Покушајмо да препознамо актуелне антиреформске актере у Србији. Ту спадају „старе структуре у коморском механизму које у задржавању система квота виде шансу за даље несметано убирање ренти”. (Бркић, 2001: 26) Затим, у антиреформски лоби спада и велики број чиновника у државној администрацији „ендемски склоних корупцији”. Њима се могу придружити директори привржени старом режиму који још управљају бројним фирмама и организују штрајкове радника. У „антиреформску коалицију” улази и добар део „плавих оковратника” незапослених, полузапослених с малим и неизвесним зарадама и страхом да ће после приватизације остати без посла. Штрајкачки расположени „бели оковратници” у здравству просвети и банкарству су с разлогом незадовољни и старим и новим режимом. Осим тога, постоји мишљење да се у претходној деценији, али и раније, учврстио менталитет по коме народ очекује плату од државе за нерад, а кад нешто ради онда је то у домену сиве економије.

Поставља се питање ко ће бити бржи и ефикаснији: неодлучни реформисти или све активнији антиреформски лоби. За очекивати је да ће владајућа коалиција ипак испунити своја предизборна обећања и убрзо донети све одговарајуће реформске законе, утолико пре што је у томе подржава већина бирача и релевантни међународни фактори. Али, с тим у вези, треба водити рачуна и о антиреформским актерима, као и о стварној а не само декларативној спремности кључних делова друштва да подрже реформе и активно учествују у њиховом спровођењу, с обзиром да је то повезано са одређеним ризицима и одрицањима.

Познато је да посебно осетљиве (рањиве) друштвене групе и појединци не могу да издрже тржишну утакмицу па се њихови проблеми решавају социјалном политиком чији су протагонисти држава и невладине организације (трећи сектор). У сваком случају, тегобан прелазак на тржишну привреду може да буде праћен испуњењем захтева елементарне социјалне правде. У супротном би у условима конкуренције и слободног предузетништва најмање способни и обезбеђени грађани запали у беду, сиромаштво и социјалну несигурност. То значи да је у систем слободног тржишта неопходно увести механизме тзв. државе социјалног улагања. Поред грађанских и личних слобода неопходно је свим појединцима признати и одређена социјална права. Тако би се захтеви за социјалном правдом измирили са захтевима економске рационалности. То би био „трећи пут” тј. нешто између либералног капитализма и потпуног државног интервенционизма, односно комбиновање тржишног механизма и државне регулативе. Такву замисао савременог друштвеног развоја недавно је формулисао Ентони Гиденс у својој књизи „Трећи пут – обнова социјалдемократије”.

ЗАКЉУЧАК

1. Све метрополе постсоцијалистичких земаља у мањој или већој мери доживљавају битне промене које се огледају у: 1. преображају основних принципа друштвене организације (тржишна привреда, вишепартијска демократија ...); 2. реструктурирању друштва повезаном са недовршеном социјалистичком модернизацијом, и 3. укључивању у светску поделу рада и моћи на новим друштвеним основама – глобализација (Петровић, 2000: 32).

Постсоцијалистички урбани развој је под утицајем двојаког процеса: глобализације као ширег и транзиције као ужег структуралног процеса.

Процес глобализације је почео да јача 1970-тих година као реакција на опадање потражње и пораст трошкова производње у централним земљама светске економије. Главни носиоци процеса глобализације су интернационалне компаније, а њихово деловање је омогућено новом структуром знања и информација. Нова међународна подела рада се карактерише концентрацијом командних функција у седиштима интернационалних компанија, пословних и финансијских сервиса у кључним урбаним центрима тј. „глобалним градовима” (Њујорк, Лондон, Токио...). Њихова командна функција је проширена на периферне регионе света које карактерише ниска цена радне снаге, слаба радничка удружења, флексибилно планирање, слаба контрола заштите средине и томе слично. Носиоци глобализацијске политике су протагонисти потражње новог комерцијалног простора у великим градовима. Али будући да је светска урбана мрежа хијерархизована није сваки град у прилици да профитира од ове потражње, већ само глобални градови који су на врху пирамиде и мањи број градова следећег нивоа.

Неолиберализам је од почетка седамдестих година прошлог века у победоносном светском походу. Слободно тржишна филозофија се састоји од следећих компоненти: минимална влада, аутономија цивилног друштва, тржишни фундаментализам, морална ауторитарност и снажни економски индивидуализам, тржиште рада као свако друго тржиште, прихваћене неједнакости, традиционални национализам, држава благодестања као сигурносна мрежа, једносмерна модернизација, ниска еколошка свест, реалистичка теорија међународног поретка, приврженост биполарном свету.

Са напретком политичке и економске стабилизације неке постсоцијалистичке метрополе су се почеле укључивати у глобалну урбану хијерархију, односно постајати средишта интернационалних компанија (Будимпешта, Праг, Варшава...). Социјалистички карактер градова се потискује уступајући место новим територијалним колективитетима који су саздани од разних елемената пресоцијалистичког, социјалистичког и новог „транзиционог”. Урбана транзиција подразумева јавну политику која подстиче развој тржишта, економско реструктурирање у знаку деинду-

стријализације и раста сектора услуга, као и растућу друштвену диференцијацију. Најупадљивији процеси урбаних промена у оваквом амбијенту су : 1. приватизација станова; 2. комерцијализација градских историјских језгара; 3. појачана резиденцијална миграција; 4. резиденцијална и комерцијална субурбанизација, и 5. пораст социопросторне сегрегације.

Приватизација је доминантни процес у формирању тржишне привреде, као и реформи урбане и стамбене политике у постсоцијалистичким градовима. Суштина процеса приватизације су власничка права, тачније повраћај тих права.

И у „реално постојећем” државном социјализму и у самоуправном социјализму власништво је било подељено између државе и појединца: право на коришћење нечега и ограничавање тог права, право на градњу и ограничавање тог права, право на продају и наметање такси на то право, право наслеђивања и одузимање тог права. У пракси појединих социјалистичких земаља било је разлика у регулисању ових права, али је у свакој од њих тежиште моћи било на страни државе.

Приватизација је највише утицала на промене у стамбеном сектору и на комерцијализацију градског простора. Продаја друштвених станова је сигнализирала дефинитивни слом друштвеног власништва и пружање могућности, раније тешко замисливим, радикалним променама. (Andrusz, Harloe, Szelenyi, 1996: 193) Повраћај пуних власничких права над становима био је *conditio sine qua non* приватизације и предуслов стварања тржишта на коме су станови могли бити јавно продавани и изнајмљивани. Приватизација и повраћај власничких права су променили градове утичући на сектор закупа, пораст резиденцијалне мобилности и социопросторне диференцијације и сегрегације, као и на даљи квалитет постојећег стамбеног фонда. Дерегулација ренте је у том погледу била нарочито значајна.

Једна од особина социјалистичког система била је низак степен резиденцијалне мобилности која је сада повећана зато што на избор места становања утичу тржишни механизми, а не централно планирање. Поред осталог, одржавање стамбеног фонда као дугорочни проблем социјалистичких градова почело је да се решава преношењем одржавања са државних на приватна и јавна предузећа која добијају посао путем конкурса, или посредством удружења станара.

Процес глобализације подстиче међуметрополску утакмицу за стране инвестиције. Међународне инвестиције се ослањају на резултате приватизације и тржишта некретнина у постсоцијалистичким градовима. На почетку транзиције тржиште некретнина је било успостављено на приватизационим програмима, либерализацијом цена и тржишном регулацијом ренте. С друге стране, продор међународних фирми у постсоцијалистичке градове подстиче пораст домаћег пословног сектора. Примера ради, још је крајем 1994. године 26% свих регистрованих фирми у Прагу било интернационално власништво. Потражња пословног простора од стра-

не иностраних компанија бележи пораст и то нарочито потражња квалитетног простора у централним деловима града. Међутим, уочено је да су оно што је у привреди дате земље најквалитетније присвојиле стране фирме, оно што је довољно добро домаћи предузетници, а да су неопходна предузећа, али која не могу успешно да послују, препуштена држави.

Промене у урбаним обрасцима су, ипак, споре јер су ограничене историјском инерцијом, просторном матрицом, конкретним политичким одлукама, акумулисаним ресурсима домаћинстава и томе слично. Упркос томе, урбани обрасци се мењају растућом комерцијализацијом центара градова. Развој новог комерцијалног простора подстакнут је порастом домаћег приватног сектора и продором страних фирми. Доминирала је потражња канцеларијског простора док су трговина, складишта и лака индустрија у почетку били лоцирани у близини канцеларијског простора, а касније услед дефицита слободног простора у градским језгрима, углавном су се смештали у предграђима.

Комерцијализација историјских градских језгара има, поред осталог, за последицу смањење стамбене функције у средишњим деловима града. Долази до појачане ситизације, туристификације и центрификације градских центара. У потрази за друкчијим имиџом и идентитетом града у центрима се мењају знакови, сигнали и симболи, одбацују се социјалистички, а уводе пресоцијалистички или они који имају обележја својеврсне вестернизације.

Носиоци нове резиденцијалне субурбанизације су све чешће нови богаташи, а не као у време социјализма маргинални друштвени слојеви. Субурбани мигранти су углавном домаћинства средње и више класе, а нарочито породице с децом. За разлику од социјалистичког, у постсоцијалистичком граду се формирају два типа субурбаних насеља – са новим богаташима и са сиротињом која се ту населила за време социјализма. Овај тренд је много израженији у Будимпешти, него у Прагу и Варшави. Поред резиденцијалне субурбанизације постоји и комерцијална, јер су градска језгра презасићена, па се нови комерцијални простори смештају дуж главних саобраћајница.

Изразите неједнакости у приходима и становању, односно приватизација и јачање тржишта продаје и изнајмљивања станова, доводе до све веће социопросторне диференцијације и сегрегације. Насупрот луксузним локалитетима у центру и у субурбији које насељавају нови богаташи, долази до девестације појединих градских четврти које због слабог квалитета изградње, лошег суседства, слабе саобраћајне доступности и мањкања других услуга, нису интересантне за приватизацију. Такве четврти постају стецишта сиромашних и припадника појединих етничких мањина. Другим речима, долази до дуализације града.

Куда дакле иде постсоцијалистичко друштво и његова метропола? Тешко је дати јединствен одговор с обзиром на то да различите земље и градо-

ви имају различита искуства и домете у глобализацији и транзицији. Судаћећи по земљама и градовима (Будимпешта, Праг и Варшава) који су у тим процесима најдаље отишли могло би се упрошћено одговорити да је реч о градовима који су „полупериферијски модалитети (са својим полупериферијским местом у светској хијерархији градова) који подразумевају обликовање не према узору већ према потребама глобалног капитала. Тако се формирају специфични типови градова, као уосталом и специфични типови друштава коме припадају ти градови, који пружају могућност опстанка и развоја светског капитала, кроз његово глобално ширење.” (Митић, 1999: 119)

ЛИТЕРАТУРА

- Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (1996): *Cities after Socialism*, Blackwell, Oxford UK – Cambridge USA
- Антонић, С. (1993): *Србија између њоулизма и демократије – њолићки процеси у Србији 1990-1993*, ИПС, Београд
- Арандаренко, М. (2000): *Економска стварност Србије* у: Рачји ход – Србија у трансформацијским процесима, приредио М. Лазић, „Филип Вишњић”, Београд
- Bassand, M. (2001): *Pour un renouveau de la sociologie urbaine – onze theses*, Urbanisme, novembre – decembre, No 321, Paris.
- Бркић, М. (2001): *Судбина реформи*, Време, 31. мај
- Волерстин, И. (2000): *Ушћоисћика или исћоријски избори двадесет њрвоџ века*, Република, Београд
- Вујовић, С. (1985): *Живетћи на Чукарици*, ИСИ ФФ, Београд
- Вујовић, С. (1990): *Људи и ѓрадови*, Медитеран, Будва
- Вујовић, С. (1997): *Град у сенци раија*, Прометеј, Нови Сад
- Вушковић, И. (2002), *Канцороџено ѡкиво са милион ћелија*, „Данас”, 8. март, Београд.
- Giddens, A. (1999), *Трећи ѡушћ – обнова социјалдемократије*, НИЗ Политичка култура, Загреб
- Елиас, Н. (2001): *Процес цивилизације – социоџенетћичка и ѡсихоџенетћичка исћраживања*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад
- Кока, Ј. (1994): *О исћоријској науци*, Српска књижевна задруга, Београд
- Лазић, М. уредник (2000): *Рачји ход – Србија у ѡтрансформацијским процесима*, „Филип Вишњић”, Београд
- Marcuse, P. (1996): *Privatization and its Discontents: Property, Rights in Land and Housing in the Transition in Eastern Europe Cities after socialism*, Blackwell, Oxford UK – Cambridge USA
- Митић, А. (1999): *Промене урбаних сисћема у ѡсћсоцијалистћичким друшћивима центћралне Европје*, рукопис, Београд
- Митровић, М. (2001): *Словенија: Мала и леија*, Република, бр. 264-265, 1-31. 07. 2001.
- Петровић, М. (2000): *Глобализација, ѡтранзиција, урбанизација*, Социологија, бр. 3
- Продановић, М. (2002): *Сћарији и леиши Беоѓрад*, Стубови културе, Београд
- Спасић, И. (2001): *Свакодневни живои у Србији – од хаоса ка равнотјежи?*, Република, бр. 276-277, 1-31. јануар 2002, Београд
- Ћирковић, Р. (2002): *Руши!*, „Данас”, Београд

Sreten VUJOVIĆ

URBAN CHANGES AND TRANSITION

Summary

The paper starts from the question: „Where is Serbian post-socialist society heading, and along with it Belgrade, as its projection in space?“, and offers elements of an answer. This involves an analysis of the characteristics of socialist modernization, of post-socialist transformation in the form of a slowed-down, blocked or reversed transition, and finally the beginnings of a more radical transformation in late 2000 and during 2001. It is assumed that what holds for urban change in Belgrade more or less holds for other large urban centers in Serbia and Montenegro.

Socialist modernization has turned out to be unfinished or semi-modernization, and socialism „the longest and hardest way from capitalism to capitalism“. Likewise, post-socialist transformation appears to be a more complicated and difficult period for the societies undergoing it than many analysts expected. This is so because it involves a complex struggle among rival actors (individuals and groups) for social resources: economic privilege, political power and social position. Privatization of formerly socialized property plays a crucial role in these processes. The terms experts have used to name the social system in Serbia in the last decade of the 20th century are highly indicative: „political capitalism“, „rentier society“, „crony capitalism“, etc.

The most striking urban changes in Serbia resemble or coincide with changes in cities in other countries in transition, such as: 1) privatization of apartments; 2) commercialization of historical city centers, under the influence of private entrepreneurship and Westernization; 3) enhanced residential migration; 4) residential and commercial suburbanization; and 5) growth in socio-spatial segregation due to rising social inequalities.

Disregarding certain features specific of individual countries, there is a common pattern of development that has been (or will be) followed by all post-socialist European societies and their cities. It is composed basically of: 1) constitutional and legal change in accordance with the demands of transition; 2) legalization of privatization (sale to private persons, decentralization of state property rights...); 3) legal procedures for reclaiming property rights (a law on restitution and denationalization has not yet been passed in Serbia); 4) an encompassing housing policy (in Serbia the strategy of national housing policy is only now being written); 5) new measures to control and plan market-defined use of land (in Serbia no new law on land use has been passed).

A simplified answer to the question where Serbian society and its metropolis are heading could be the following: this is a semi-peripheral society dependent on the capitalist center, with a metropolis occupying a semi-peripheral place in the global hierarchy of cities, a position which entails shaping itself not according to a model but rather according to the needs of global capital.

